

ФЕНОМЕН РЕЗИЛІЄНС У КОНТЕКСТІ СОЦІОЕКОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ І ДИСКУРСУ

У статті здійснено огляд історії вивчення і сучасних підходів до феномену резилієнс, представлених у публікаціях. Особливу увагу приділено визначенню резилієнс різними дослідниками та аналізу дискусійних питань у розумінні цього феномену та його визначення. Більш докладно подано аналіз поглядів авторів, які тлумачать резилієнс у контексті соціоекологічного підходу і розглядають її як дискурс-залежне явище, що відкриває можливості для досліджень цього феномену в контексті різних культур і різних ризиків.

Ключові слова: резилієнс, захисні фактори, ресурси, теорія систем, соціоекологічний підхід, екосистема, фактори середовища, дискурс.

Постановка проблеми. Протягом останніх кількох років українська наукова і практична психологія постала перед новим для неї колом проблем і питань, щодо вивчення яких у західній психології вже склалися усталені традиції і накопичено значний досвід. Ці проблеми здебільшого пов'язані з психічною травматизацією й постекстремальним відновленням у контексті впливу на людей подій воєнного конфлікту, а також чинників і умов, що сприяють реабілітації, відновленню та налагодженню нормального функціонування людини в різних сферах життя після пережитих лих. Намагаючись опанувати наявні знання й підходи та долучитись до подальших досліджень проблематики впливу на людину екстремальних, травматичних ситуацій, ми стикаємося з поняттями й феноменами, які є новими для української психології. До таких належить, зокрема, й поняття «резилієнс».

Термін «резилієнс» (англ. *resilience*) використовується в різних наукових дисциплінах. У фізиці він означає здатність твердих тіл відтворювати свою початкову форму після механічного впливу (стискання або ін.), в екології – здатність екосистем адекватно реагувати на дестабілізаційні зовнішні впливи (природні лиха, вплив техногенних процесів на природу тощо), в інженерній науці – спроможність конструкцій і споруд витримувати певні навантаження. Подібного значення надають поняттю «резилієнс» й у психології, де в широкому розумінні його пов'язують зі здатністю людей витримувати дестабілізаційні впливи і повертатись до звичайного, нормального стану.

У поле уваги психологів феномен *резилієнс* потрапив близько 50 років тому, але нині це поняття широко використовується у психології і розглядається з точки зору двох важливих аспектів: 1) впливу на людину та/або соціальну групу (сім'ю, громаду, організацію) стресових і загрозливих умов різного рівня складності й 2) здатності до збереження / відновлення нормального функціонування людей і груп під час та/або після такого впливу [11; 15–17; 24].

В україномовних текстах вживають кілька варіантів перекладу слова *resilience*: «життестійкість», «стресостійкість», «емоційна стійкість», «стійкість до травми», «життєздатність». У низці публікацій використано такий український відповідник поняття «резилієнс», як «пружність», або «психологічна пружність» [1; 3]. Утім, процес входження нового поняття в науковий обіг потребує певного часу, тому загальноприйнятого й усталеного україномовного еквівалента поняття «резилієнс» поки що не знайдено.

Перші дослідження феномену резилієнс у зарубіжній психології було проведено у 1970-ті рр. У період до 1990-х рр. багато досліджень резилієнс було присвячено дітям, які переживаючи різні життєві негаразди та перебуваючи в різних стресових обставинах, виявили здатність добре почуватися попри несприятливі обставини або зберігати позитивний, просоціальний вектор особистісного розвитку і дорослішання [25]. У дослідженнях Е. Вернер, зокрема, було встановлено, що близько третини дітей, які живуть і виховуються у несприятливих соціальних умовах або батьки яких мають психічні захворювання чи алкогольну залежність, не виявляли

деструктивної поведінки. Таких дітей Е. Вернер віднесла до резильєнтної групи [30].

У 2000-х рр. дослідження резильєнс розширилися і в поле вивчення потрапили інші групи населення, включно з дорослими, літніми людьми, представниками різних груп, що перебувають у несприятливих умовах (хвороби, ВІЛ-інфекція, воєнні конфлікти та ін.). Водночас відбувався зсув уваги дослідників від резильєнс окремої людини до груп (сімей, громад, етнічних груп та ін.) в умовах важких ситуацій [13].

Кількість досліджень резильєнс істотно зростає в останнє десятиліття. З одного боку, це пов'язано з посиленням дії чинників різних загроз у світі (воєнні конфлікти, природні та техногенні катастрофи, тероризм, епідемії і т. ін.), а з іншого – з виникненням низки теоретико-методологічних питань у вивченні резильєнс [21; 27; 28].

Однією з проблем сучасної психологічної проблематики резильєнс є наявність невідповідностей у літературі про те, як вона визначається і вимірюється. Існує велика кількість різних визначень резильєнс, які порівнюються, переглядаються, трансформуються, що свідчить про продовження процесу становлення цієї галузі психологічної науки. Різні автори розглядають і визначають резильєнс як рису, процес, результат розвитку або адаптації, як модель життєвого шляху або як широкий концепт, який охоплює всі ці аспекти [21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У зв'язку з цим значна частина сучасних публікацій з проблеми резильєнс присвячена спробам теоретично узагальнити різноманіття визначень, емпіричних результатів і даних, отриманих у дослідженнях резильєнс у контексті різних загроз (від ситуації розлучень у родині до стихійних лих) і різних культур, а також за участю різних вразливих груп населення в західних і незахідних культурах.

Різні дослідники пропонують різні варіанти визначення поняття «резильєнс», яких нараховується надзвичайно багато. Найпоширенішими є визначення, в яких резильєнс характеризується як: збереження стану благополуччя (англ. *well-being*) попри негаразди; позитивна відповідь на негативні події життя; збереження позитивної адаптації попри значний досвід перебування у стресових ситуаціях і гарне відновлення після травми [17; 18]; компетентне функціонування в умовах стресу [12; 19]; здатність до конструктивного відображення складних подій [7].

Певний час резильєнс розглядали як індивідуальну характеристику або психологічну рису

людини, яка захищає від негараздів життя та запобігає розвитку психічних розладів унаслідок впливу чинників ризику [6; 14]. Для цього використовувався термін «*ego-resiliency*» (найближчий український переклад – «резильєнтність»). Різні автори виокремлювали в цій рисі такі складники, як спритність, винахідливість, гнучкість функціонування в різних зовнішніх умовах та міцність характеру. Подальші дослідження показали, що ефекти опанування і подолання стресових ситуацій і незгод суттєво залежать від факторів контексту і середовища, а не тільки індивідуальних, особистих чинників.

Тому нині більшість дослідників розуміють резильєнс не як індивідуальну рису чи властивість, а як феномен і динамічний процес (англ. *resilience*) [18; 26], який завжди відбувається в конкретних умовах, до того ж є безперервним, має нерівномірну динаміку, оскільки залежить як від змін контексту й виникнення нових ризиків, так і від вироблення нових ресурсів адаптації й відновлення. Резильєнс трансформується, розвивається й виявляється у людей (і груп) упродовж їхнього розвитку.

Важливим аспектом розвитку проблематики резильєнс є дослідження захисних факторів і процесів, які сприяють позитивній адаптації до несприятливих умов [21; 24; 27]. Цей напрям досліджень спочатку був здебільшого пов'язаний з дітьми та підлітками, що зрозуміло з огляду на потребу практики в ефективних психосоціальних і педагогічних втручаннях. Класичні дослідження резильєнс у дітей та молоді дали змогу з'ясувати набір факторів, що сприяли кращій адаптації й відновленню та функціонуванню в ситуаціях стресу і ризику. Надалі ці фактори розділили на «стимулювальні» (тобто більш загальні, або основні «активи» і «ресурси», пов'язані з гарною адаптацією на всіх рівнях несприятливого впливу) і «захисні» (більш специфічні чинники, які «пом'якшують» вплив факторів найвищого рівня ризику) [21]. Великий масив проведених досліджень дав несподіваний і важливий результат: одні й ті самі фактори виявлялися стимулювальними або захисними попри різні визначення, підходи та контексти, в яких їх вивчали. Так виникло розуміння загальних факторів, пов'язаних з резильєнс, що містили як *індивідуальні*, так і *родинні*, *сімейні* та *суспільні* характеристики й атрибути, які разом відображали потужні адаптивні процеси людини.

Серед *індивідуальних* атрибутів дослідники часто називали навички розв'язання проблем і саморегуляції, оптимізм (надію або віру),

мотивацію до майстерності, упевненість, що життя має сенс, і відчуття напрямку або місії [10; 21; 22], а також такі атрибути, як самооцінювання, опора на власні сили та соціальна чуйність [25].

Серед найважливіших *атрибутів стосунків* було виділено безпечні стосунки прив'язаності (спочатку з кимось одним із батьків чи опікунів, пізніше – з родиною, друзями, романтичним партнером), а також зв'язок зі школою та іншими соціальними інститутами підтримки дітей і сімей, підтримку громади.

Отже, дослідження окремих осіб та сімей в умовах різних негараздів та ризиків показали багато схожого у факторах, що сприяють резилієнс, незважаючи на різні теоретичні підходи та різні рівні аналізу отриманих у дослідженнях фактів [21; 22].

У дослідженнях Е. Мастен (А. Masten) було отримано також цікаві факти щодо розвитку резилієнс у дітей та підлітків. Виявилось, що є певна частина дітей, які успішно долають доволі складні обставини і виявляють резилієнс з раннього дитинства. Це діти, просоціальний вектор розвитку яких заданий відпочатково: вони добре навчаються у школі, добре спілкуються з друзями й учителями. У процесі подальшого дорослішання вони також виявляють виразну резилієнс. Водночас було зафіксовано й іншу групу дітей, які в дитинстві перебували у менш сприятливих умовах, але згодом – завдяки підтримці наставників та власним ресурсам – вони змогли налагодити своє життя, навчитися управляти ним. Це дало змогу Е. Мастен зробити висновок про те, що резилієнс – це не вроджена властивість або риса, це радше потенціал, і тому вона є продуктом взаємодії дитини і середовища. Авторка наголошує на тому, що найголовнішим чинником розвитку резилієнс дітей є наявність тісних стосунків з компетентними, турботливими дорослими. Отже, резилієнс залежить не так від індивідуальних характеристик дитини, як від наявності підтримувальних стосунків [20].

Виклад основного матеріалу. Як зазначено вище, важливим завданням продуктивного розвитку проблематики резилієнс у сучасний період є теоретичне узагальнення різноманіття підходів, досліджень та великого масиву отриманих емпіричних фактів.

Один із напрямів такого пошуку пов'язаний з концептуалізацією резилієнс індивіда, сім'ї, групи, спільноти в межах теорії систем як інтегративної основи в науці резилієнс [21]. Підходи до аналізу резилієнс у контексті теорії систем

базуються на ідеї про взаємопов'язаність систем різних рівнів – від простих до складних. Кожна окрема людина (зокрема дитина) є системою, але на більш високому рівні люди входять у більші системи – сім'ї та інші групи (групи однолітків, школи, робочі колективи), а сім'ї і групи, своєю чергою, вбудовані в ще більш масштабні системи (етнічні групи, культури та ін.). У такому тісному взаємозв'язку кожна система впливає на інші, але виокремлюються системи, які мають більший вплив на інші (наприклад, батьки більше піклуються про маленьких дітей, ніж діти про самих себе). Резилієнс системи на певному рівні залежатиме від резилієнс пов'язаних систем.

Отже, резилієнс окремої людини як індивідуальної системи залежить від інших систем, що взаємодіють з нею, особливо від тих, які безпосередньо підтримують резилієнс цієї людини, зокрема сім'ї та найближчого кола спілкування.

Важливим теоретичним наслідком такого системного розгляду є те, що резилієнс не слід розглядати як одиничну або стабільну рису, оскільки вона виникає в результаті динамічних взаємодій, що містять безліч процесів у системах і між ними.

Вихід цього підходу в практику передбачає формування впливів, що здатні посилювати резилієнс різних систем (людей та груп) і через це – сприяти розвитку їхньої здатності конструктивно реагувати на ситуації ризику і складні обставини різного характеру. Цю ідею Е. Мастен та її співавтори називають *масштабуванням* резилієнс, а спосіб поширення впливів – *каскадним* принципом організації впливів та інтервенцій [21]. Одним із прикладів цього може бути здійснення спочатку впливу, спрямованого на зміцнення та посилення резилієнс учителів, а потім – за «каскадним» принципом – учителі впливатимуть на резилієнс учнів під час взаємодії з ними. Це саме стосується й інших систем, наприклад, батьківського впливу або систем позашкільного виховання та ін.

Описаний напрям аналізу резилієнс узгоджується з так званим соціоекологічним підходом, запропонованим ще наприкінці 1970-х рр. У. Бронфенбреннером (U. Bronfenbrenner) [9], відповідно до якого людину / дитину досліджують у контексті середовища, в якому вона живе, спілкується, зростає. Сукупність усіх факторів середовища розглядається як система з рівневою структурою, всі щаблі якої взаємодіють між собою і утворюють загальну *екосистему*, вплив якої на стан і розвиток окремої людини / дитини представники цього підходу вважають визначальним.

Тезу про визначальний вплив саме зовнішніх, а не внутрішніх (тобто індивідуально-психологічних) чинників на резилієнс дітей, молоді та дорослих людей у контексті різних загроз і ризиків покладено в основу нових, сучасних підходів до вивчення й, зокрема, вимірювання резилієнс. В останнє десятиріччя всередині соціоекологічного підходу сформувався напрям, у якому резилієнс розглядається, з одного боку, як феномен і процес, що виникає в результаті взаємодії середовища й індивіда (за провідної ролі середовища), а з іншого – як дискурс-залежне явище, яке не має універсального змісту для різних суспільств і культур і тому виявляє високу залежність від контексту, відповідного конкретній культурі, всередині якої відбувається опанування ситуацій криз, травм та інших ризиків [27–29]. Визнання провідної ролі середовища є ключовим положенням цього підходу, і *резилієнс розуміється тут саме як якість навколишнього середовища та його здатність сприяти розвитку, позитивній адаптації, стійкості*. Важливим аргументом для обґрунтування такого визначення резилієнс є те, що саме середовище надає індивідам і групам доступ до захисних факторів та ресурсів підтримки, а також контролює цей процес, створюючи провідні дискурси, в межах яких ті чи інші фактори або ресурси сприймаються як позитивні і постають як орієнтири або взірці [27–29].

Тлумачення резилієнс у дослідженнях М. Унгара (M. Ungar) і співавторів, базоване на соціоекологічному підході, полягає в тому, що в умовах впливу серйозних лих і криз резилієнс виявляється «як здатність людей орієнтуватися в психологічних, соціальних, культурних та матеріальних ресурсах, які підтримують їхнє благополуччя та здатність індивідуально і колективно вести переговори про надання цих ресурсів та їх використання культурно значущими способами» [27, с. 225]. Важливо, що пошук доступу до ресурсів може відбуватися тільки тоді, коли екологічна система (тобто всі офіційні та неофіційні мережі контактів і зв'язків) здатна надавати ресурси в межах культурно визнаних способів. Результативність особистих зусиль людей у процесі пошуку того, що їм необхідно, залежить від наявності у середовищі цих ресурсів та його готовності надати їх людям [28]. Таке розуміння резилієнс дає змогу «не звинувачувати» людей у тому, що вони не досягають високих зразків позитивної адаптації та благополуччя, і бачити роль не тільки особистої мотивації людини, а й соціоекологічної системи, здатної як обмежувати можливості, так і надавати більше можливостей [28].

Отже, соціоекологічний підхід до розуміння резилієнс підкреслює, по-перше, культурну чутливість цього феномену, через яку можна розглядати ресурси позитивного розвитку, відновлення і адаптації виключно в контексті їхньої значущості («ресурс є корисним, тільки якщо його цінують» [27, с. 225]), і, по-друге, залежність резилієнс окремої людини від наявності можливостей і готовності тих, хто контролює ресурси, надавати необхідне [28].

Як уже було показано більш ранніми дослідженнями, проведеними за участю дітей [16], різні внутрішні та зовнішні активи й ресурси (наприклад, почуття гумору, підтримка сім'ї та безпечне співтовариство) по-різному сприяють позитивним результатам у контексті різних чинників стресу в житті дитини.

Важливим тут є розуміння того, що саме слід вважати *хорошими результатами* опанування в ситуаціях ризику (це ще одне питання, яке має свою історію дискусій у літературі з проблематики резилієнс). Зрозуміло, що «хороші результати» для різних культур та різних ситуацій лих і негараздів можуть відрізнятися. Якщо додати до цього чинник варіативності в інтерпретації одних і тих самих подій навіть в одній і тій самій країні через політичні, світоглядні, ціннісні та інші відмінності між соціальними групами, то зрозуміло, що не може бути незалежного від дискурсу і контексту єдино правильного уявлення про «хороші результати» резилієнс.

М. Унгар та ін. пропонують розуміти під «хорошими результатами» узгоджені стандарти психосоціального зростання, створювані взаємодією між соціальними групами, стосовно яких досліджується резилієнс, і тими, хто контролює психологічний дискурс. Саме дискурс визначає, що означає хороше, позитивне досягнення в стресових ситуаціях. Оскільки ж дискурси в різних культурах є різними, то дослідження резилієнс обов'язково мають орієнтуватися на індикатори функціональної компетентності різних груп населення відповідно до способів, які визнаються культурно значущими в ситуаціях ризику. Саме тому резилієнс розуміється як особливо чутлива до варіацій контексту, доступу до ресурсів, необхідних для підтримки позитивного розвитку в умовах конкретних суспільств і культур, а також відмінностей у спроможності окремих людей і груп знаходити ресурси і через це впливати на своє благополуччя [8].

Визнання дискурс-залежного характеру феномену резилієнс допомагає зрозуміти і визнати той факт, що ця залежність існує і виявляється також у наукових дослідженнях резилієнс. М. Унгар зауважує,

що «визначення резилієнс частково є артефактом упередженості дослідника» [28, с. 255], оскільки традиційно дослідження спрямовані на перевірку гіпотез, які базуються на спочатку сформованих теоретичних положеннях і визначеннях, і тому підтверджують саме ці положення. Крім цього, тривалий час дослідження резилієнс проводили на вибірках дітей та молоді, які зазнавали впливу різноманітних несприятливих обставин у розвинутих західних країнах. Відповідно, дослідження – і, як наслідок, побудова інструментів вимірювання резилієнс відбувалися в межах дискурсу так званого «світу меншин», до якого належать люди, які формують домінуючу культуру в країнах, що становлять меншість, і виявляють етнотрицентричне спрямування у сфері політики, економіки, науки та мистецтва [27, с. 126]. Дослідження резилієнс у представників світових культур більшості, представлених економічно слабкорозвиненими країнами, а також країнами пострадянського простору, мають орієнтуватись на провідні дискурси опанування стресу, позитивної адаптації і ключових активів та ресурсів резилієнс, релевантних саме цим культурам. Розуміння впливу культурного дискурсу на резилієнс і контекстуально мінлива атрибутика захисних факторів дають змогу сфокусуватися на дослідженнях того, як у різних культурах і всередині різних дискурсів проявляється представленість у свідомості людей різних ресурсів і захисних факторів та доступу до них. Цей напрям досліджень активно розробляють різні дослідники і дослідницькі групи [23; 4; 27].

Представлене тут розуміння резилієнс було покладено в основу системи підвищення стресостійкості у дітей та підлітків, що живуть на території уздовж лінії розмежування, впроваджені фахівцями Центру психічного здоров'я та психосоціального супроводу Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках реалізації комплексної програми психосоціальної допомоги на Сході України в умовах триваючого воєнного конфлікту [2].

Важливим ресурсом резилієнс для дітей та підлітків, на яких орієнтована програма, є доступ до підтримки через створення безпечного шкільного середовища. Досвід впровадження психосоціальних інтервенцій на рівні школи засвідчив, що вчитель, психолог і педагогічний колектив школи загалом можуть створити сприятливі психологічні умови в навчальному класі, які зменшують стресовий вплив актуальних подій воєнного конфлікту на дітей. До того ж школа здатна стати медіатором продуктивної взаємодії між дитиною, її батьками та іншими

службами – соціальними й медичними закладами, позашкільними клубами і секціями – з метою позитивного впливу на спроможність середовища задовольняти потреби розвитку дітей та розв'язувати нові проблеми, які виникли внаслідок впливу війни.

Вибір школи як важливої підсистеми в соціоекологічному середовищі дітей узгоджується з поширеністю психосоціальних інтервенцій і заходів, спрямованих на поліпшення психічного здоров'я дітей та підлітків в умовах впливу подій воєнних конфліктів, що здійснюються саме через систему шкільної освіти [5].

Якісне дослідження психосоціальних проблем і стратегій резилієнс серед учнів шкіл буферної зони на Сході України засвідчило, що діти та підлітки вказують на такі захисні фактори та ресурси, які допомагають їм відносно добре почуватися у важких умовах близькості лінії фронту, як життєрадісність, оптимізм, здатність допомагати іншим і отримувати допомогу, спілкування з однолітками, друзями і підтримка сім'ї. Виявлення цих факторів дало змогу запропонувати інструмент для вимірювання резилієнс у дітей та підлітків, що мешкають на Сході України. Найближчим часом його буде представлено українській науковій і практичній психологічній спільноті.

Висновки. Аналіз літератури з проблематики резилієнс показав, що це поняття має свою історію розвитку і становлення у психології. У широкому розумінні воно застосовується для позначення здатності окремих людей і соціальних груп зберігати нормальне функціонування в періоди впливу різних негараздів і стресів та/або відновлюватись після них. Існує велика кількість емпіричних досліджень резилієнс дітей та дорослих людей, а також соціальних груп у контексті впливу різноманітних чинників ризику, стресу і травми, що дало змогу сформувати уявлення про захисні фактори і активи, які становлять потужні ресурси адаптації людей у складних ситуаціях.

Формування галузі психології, спрямованої на розвиток проблематики резилієнс як цілісного напрямку, потребує визначення спільних теоретичних і методологічних засад для її визначення та побудови емпіричних процедур її дослідження в контексті різних викликів і різних культур.

Серед сучасних підходів до визначення і розуміння резилієнс можна виділити системний і соціоекологічний підходи, в контексті яких резилієнс постає як феномен і процес взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, який здійснюється під визначальним впливом факторів середовища, яке містить необхідні людям та групам ресурси і регулює через створювані ним

дискурси ефекти позитивного розвитку і опанування та доступ людей до цих ресурсів. Розглянута в такий спосіб резилієнс є не так надбанням і результатом зусиль окремої особи (хоча й цей

чинник є важливим), як виявом спроможності соціального середовища і соціальних мереж підтримки надавати ресурси, значущість яких визнається культурою.

Список джерел

1. Коробка Л. М. Соціально-психологічна адаптація спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження / Л. М. Коробка // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – № 4. – С. 76–82.
2. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості/стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах : навч.-метод. посіб. / Богданов С. О. та ін. ; заг. ред. Чернобровкін В. М., Панок В. Г. – Київ : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. – 208 с.
3. Шклярська О. Психологічна пружність – запорука виживання під час війни [Електронний ресурс] / Оксана Шклярська // Ракурс. – 2014. – Режим доступу: <https://racurs.ua/ua/687-vijna-syndrom.html>. – Назва з екрана.
4. Achenbach T. M. Multicultural perspectives on developmental psychopathology // *Developmental psychopathology and wellness: Genetic and environmental influences* / J. J. Hudziak (Ed.). – Washington, DC : American Psychiatric Publishing, 2008. – P. 23–48.
5. Betancourt T. S. Interventions for Children Affected by War: An Ecological Perspective on Psychosocial Support and Mental Health Care / T. S. Betancourt, S. E. Meyers-Ohki, A. P. Charrow, W. A. Tol // *Harv Rev Psychiatry*. – 2013. – Vol. 21(2). – P. 70–91. <https://doi.org/10.1097/HRP.0b013e318283bf8f>
6. Block J. H. The role of ego-control and ego resiliency in the organization of behavior / J. H. Block, J. Block // *Minnesota Symposium on Child Psychology*. Vol. 13 / W. A. Collins (Ed.). – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1980. – P. 39–101.
7. Bonanno G. A. What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress / G. A. Bonanno, S. Galea, A. Bucchiareli, D. Vlahov // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 2007. – Vol. 75(5). – P. 671–682. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.75.5.671>
8. Bottrell D. Understanding “marginal” perspectives: Towards a social theory of resilience / D. Bottrell // *Qualitative Social Work*. – 2009. – Vol. 8. – P. 321–340. <https://doi.org/10.1177/1473325009337840>
9. Bronfenbrenner U. *Ecology of human development* / U. Bronfenbrenner. – Cambridge MA : Harvard University Press, 1979.
10. Fraser M. W. Risk and resilience in childhood: An ecological perspective / M. W. Fraser. – Washington, DC : National Association of Social Workers Press, 1997. – 293 p.
11. Garnezy N. A closing note: Reflections on the future / N. Garnezy // *Risk and protective factors in the development of psychopathology* / J. Rolf, A. Masten, D. Cicchetti, K. Nuechterlein, S. Weintraub (Eds.). – New York : Cambridge University Press, 1990. – P. 527–534.
12. Garnezy N. Resilience in children’s adaptation to negative life events and stressed environments / N. Garnezy // *Pediatr Ann*. – 1991. – Vol. 20. – P. 459–460, 463–466.
13. Greeff A. Resilience in remarried families / A. Greeff, C. Dutoit // *The American Journal of Family Therapy*. – 2009. – Vol. 37. – P. 114–126.
14. Hoijtink L. M. Resilience Monitor. Development of a measuring tool for psychosocial resilience / L. M. Hoijtink, H. Te Brake, L. Dückers. – 2011. – 106 p. <https://doi.org/10.1314/RG.2.1.4483.4004>
15. Luthar S. Vulnerability and competence: a review of research on resilience in childhood / S. Luthar, E. Zigler // *Am J Orthopsychiatry*. – 1991. – Vol. 61(1). – P. 6–2. <https://doi.org/10.1037/h0079218>
16. Luthar S. S. The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work / S. S. Luthar, D. Cicchetti, B. Becker // *Child Development*. – 2000. – Vol. 71. – P. 543–562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>
17. Masten A. Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity / A. Masten, K. Best, N. Garnezy // *Development and Psychopathology*. – 1990. – Vol. 2. – P. 425–444. <https://doi.org/10.1017/S0954579400005812>
18. Masten A. S. Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity / A. S. Masten // *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects* / M. C. Wang, E. W. Gordon (Eds.). – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1994. – P. 3–25.
19. Masten A. S. Competence in the context of adversity: Pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence / A. S. Masten, J. J. Hubbard, S. D. Gest, A. Tellegen, N. Garnezy et al. // *Dev Psychopathol*. – 1999. – Vol. 11. – P. 143–169. <https://doi.org/10.1017/s0954579499001996>
20. Masten A. S. *Ordinary magic: Resilience in development* / A. S. Masten. – New York, NY : Guilford, 2014.
21. Masten A. S. Resilience Theory and Research on Children and Families: Past, Present, and Promise / A. S. Masten // *Journal of Family Theory & Review*. – 2018. – Vol. 10(1). – P. 12–31. <https://doi.org/10.1111/jftr.12255>
22. Mcadam-Crisp J. L. Factors that Can Enhance and Limit Resilience for Children of War / J. L. Mcadam-Crisp // *Childhood: A Global Journal of Child Research*. – 2006. – Vol. 13(4). – P. 459–477.
23. Parke R. D. Economic stress, parenting, and child adjustment in Mexican American and European American families / R. D. Parke, S. Coltrane, S. Duffy, R. Buriel, J. Dennis, J. Powers, K. F. Widaman // *Child Development*. – 2004. – Vol. 75. – P. 1632–1656.
24. Rutter M. Psychosocial resilience and protective mechanisms / M. Rutter // *Risk and protective factors in the development of psychopathology* / J. Rolf, A. S. Masten, D. Cicchetti, K. H. Nuechterlein, S. Weintraub (Eds.). – Cambridge; New York, 1990. – P. 181–214.
25. Scoloveno R. A Concept Analysis of the Phenomenon of Resilience / R. Scoloveno // *J Nurs Care*. – 2016. – Vol. 5(4). – P. 353. <https://doi.org/10.4172/2167-1168.1000353>
26. Silk J. S. Resilience among children and adolescents at risk for depression: Mediation and moderation across social and neurobiological contexts / J. S. Silk, E. Vanderbilt-Adriance, D. S. Shaw, E. E. Forbes, D. J. Whalen et al. // *Dev Psychopathol*. – 2007. – Vol. 19. – P. 841–865. <https://doi.org/10.1017/S0954579407000417>
27. Ungar M. Resilience across cultures / M. Ungar // *British Journal of Social Work*. – 2008. – Vol. 38(2). – P. 218–235. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bc1343>
28. Ungar M. Assessing Resilience Across Cultures Using Mixed Methods: Construction of the Child and Youth Resilience Measure / M. Ungar, L. Liebenberg // *Journal of Mixed Methods Research*. – 2011. – Vol. 5(2). – P. 126–149. <https://doi.org/10.1177/1558689811400607>
29. Ungar M. Resilience, Trauma, Context, and Culture / M. Ungar // *Trauma, Violence, & Abuse*. – 2013. – Vol. 14(3). – P. 255–266. <https://doi.org/10.1177/1524838013487805>
30. Werner E. Journeys from childhood to midlife: risk, resilience and recovery / E. Werner // *Pediatrics*. – 2004. – Vol. 114. – P. 492. <https://doi.org/10.1542/peds.114.2.492>

References

- Korobka, L. M. (2015). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia spilnoty do umov i naslidkiv voiennoho konfliktu: teoretychni zasady doslidzhennia. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy], 4, 76–82. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apssp_2015_4_15 [in Ukrainian].
- Bohdanov, S., Hirnyk, A., Zaleska, O., Ivaniuk, I., Soloviova, V., Chernobrovkina, V., & Chernobrovkin, V. (2017). *Pidhotovka vchyteliv do rozvytku zhyttiestiikosti/stresostiikosti u ditei v osvitynikh navchalnykh zakladakh* (V. Chernobrovkin, V. Panok, Eds.). Kyiv: Universytetske vydavnytstvo PULSARY. <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11848> [in Ukrainian].
- Shkliarska, O. (2014). Psykholohichna pruzhnist – zaporuka vyzhyvannia pid chas viiny. *racurs.ua*. <https://racurs.ua/ua/687-vijna-syndrom.html> [in Ukrainian].
- Achenbach, T. M. (2008). Multicultural perspectives on developmental psychopathology. In J. J. Hudziak (Ed.), *Developmental psychopathology and wellness: Genetic and environmental influences* (pp. 23–48). Washington, DC: American Psychiatric Publishing.
- Betancourt, T. S., Meyers-Ohki, S. E., Charrow, A. P., & Tol, W. A. (2013). Interventions for Children Affected by War: An Ecological Perspective on Psychosocial Support and Mental Health Care. *Harv Rev Psychiatry*, 21(2), 70–91. <https://doi.org/10.1097/HRP.0b013e318283bf8f>
- Block, J. H., & Block, J. (1980). The role of ego-control and ego resiliency in the organization of behavior. In W. A. Collins (Ed.), *Minnesota Symposium on Child Psychology* (pp. 39–101). Vol. 13. Erlbaum; Hillsdale.
- Bonanno, G. A., Galea, S., Bucciareli, A. & Vlahov, D. (2007). What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(5), 671–682. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.75.5.671>
- Bottrell, D. (2009). Understanding “marginal” perspectives: Towards a social theory of resilience. *Qualitative Social Work*, 8, 321–340. <https://doi.org/10.1177/1473325009337840>
- Bronfenbrenner, U. (1979). *Ecology of human development*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Fraser, M. W. (1997). *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective*. Washington, DC: National Association of Social Workers Press.
- Garnezy, N. (1990). A closing note: Reflections on the future. In J. Rolf, A. Masten, D. Cicchetti, K. Nuechterlein, S. Weintraub (Eds.), *Risk and protective factors in the development of psychopathology* (pp. 527–534). New York: Cambridge University Press.
- Garnezy, N. (1991). Resilience in children’s adaptation to negative life events and stressed environments. *Pediatr Ann*, 20, 459–460, 463–466.
- Greiff, A., & Dutoit, C. (2009). Resilience in remarried families. *The American Journal of Family Therapy*, 37, 114–126.
- Hoijsink, L. M., te Brake, J. H. M., & Dücker, M. L. A. (2011). *Resilience Monitor: Development of a measuring tool for psychosocial resilience*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.4483.4004>
- Luthar, S., & Zigler, E. (1991). Vulnerability and competence: a review of research on resilience in childhood. *Am J Orthopsychiatry*, 61(1), 6–22. <https://doi.org/10.1037/h0079218>
- Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71, 543–562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>
- Masten, A., Best, K., & Garmezy, N. (1990). Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology*, 2, 425–444. <https://doi.org/10.1017/S0954579400005812>
- Masten, A. S. (1994). Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity. In M. C. Wang, E. W. Gordon (Eds.), *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects* (pp. 3–25). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Masten, A. S., Hubbard, J. J., Gest, S. D., Tellegen, A., Garmezy, N., et al. (1999). Competence in the context of adversity: Pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence. *Dev Psychopathol*, 11, 143–169. <https://doi.org/10.1017/s0954579499001996>
- Masten, A. S. (2014). *Ordinary magic: Resilience in development*. New York, NY: Guilford.
- Masten, A. S. (2008). Resilience Theory and Research on Children and Families: Past, Present, and Promise. *Journal of Family Theory & Review*, 10(1), 12–31. <https://doi.org/10.1111/jftr.12255>
- Meadam-Crisp, J. L. (2006). Factors That Can Enhance and Limit Resilience for Children of War. *Childhood: A Global Journal of Child Research*, 13(4), 459–477.
- Parke, R., Coltrane, S., Duffy, S., Buriel, R., Dennis, J., Powers, J., ... Widaman, K. (2004). Economic Stress, Parenting, and Child Adjustment in Mexican American and European American Families. *Child Development*, 75(6), 1632–1656. <http://www.jstor.org/stable/3696667>
- Rutter, M. (1990). Psychosocial resilience and protective mechanisms. In J. Rolf, A. S. Masten, D. Cicchetti, K. H. Nuechterlein, S. Weintraub (Eds.), *Risk and protective factors in the development of psychopathology* (pp. 181–214). New York: Cambridge.
- Scoloveno, R. (2016). A Concept Analysis of the Phenomenon of Resilience. *J Nurs Care*, 5, 353. <https://doi.org/10.4172/2167-1168.1000353>
- Silk, J. S., Vanderbilt-Adriance, E., Shaw, D. S., Forbes, E. E., Whalen, D. J., et al. (2007). Resilience among children and adolescents at risk for depression: Mediation and moderation across social and neurobiological contexts. *Dev Psychopathol*, 19, 841–865. <https://doi.org/10.1017/S0954579407000417>
- Ungar, M. (2008). Resilience across cultures. *British Journal of Social Work*, 38(2), 218–235. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bc1343>
- Ungar, M., & Liebenberg, L. (2011). Assessing Resilience Across Cultures Using Mixed Methods: Construction of the Child and Youth Resilience Measure. *Journal of Mixed Methods Research*, 5(2), 126–149. <https://doi.org/10.1177/1558689811400607>
- Ungar, M. (2013). Resilience, Trauma, Context, and Culture. *Trauma, Violence, & Abuse*, 14(3), 255–266. <https://doi.org/10.1177/1524838013487805> tva.sagepub.com
- Werner, E. (2004). Journeys from childhood to midlife: risk, resilience and recovery. *Pediatrics*, 114(2), 492. <https://doi.org/10.1542/peds.114.2.492>

V. Chernobrovkina, V. Chernobrovkin

THE PHENOMENON OF RESILIENCE IN THE CONTEXT OF A SOCIO-ECOLOGICAL APPROACH AND DISCOURSE

The article provides a brief overview of resilience research and presents the main issues and problems in this field of science. Particular attention is paid to the issues of determining resilience by various researcher and the analysis of debatable issues in understanding this phenomenon. A more detailed analysis is provided regarding the views of authors who interpret resilience in the context of socio-ecological approach. There is a large body of empirical research on the resilience of children and adults, as well as social groups, in the context of the impact of various risk factors, stress and trauma, which allowed researchers to form insights into protective factors and assets that are powerful adaptation resources in difficult situations. The formation of the field of psychology aimed at the development of resilience as a holistic direction requires the definition of common theoretical and methodological foundations for its determination and construction of empirical procedures for its study in the context of different challenges and different cultures. Systemic and socio-environmental approaches can be distinguished among modern approaches to the definition and understanding of resilience. In the context of these approaches, resilience appears as a phenomenon and the process of interaction of internal and external factors, which is carried out under the determining influence of environmental factors. The environment contains the resources needed by people and groups, forms an idea of the effects of positive development and coping through the discourses it creates, and also regulates people's access to these resources. The resilience considered in this way is not so much the property and the result of individual's efforts (although this factor is important) as a manifestation of the ability of the social environment and social support networks to provide resources whose importance is recognized by culture.

Keywords: resilience, protective factors, resources, systems theory, socio-ecological approach, ecosystem, environmental factors, discourse.

Матеріал надійшов 19.01.2021

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)